

**„ŠŤASTNÁ JEST NEPLODNÁ A NEPOSKVRNĚNÁ
A TA, JENŽ NEPOZNALA LOŽE V HŘIECHU.“**

**RECEPCE LUTERÁNSKÉ REFORMY
MANŽELSTVÍ V TEXTECH NEKATOLICKÉ
PROVENIENCE V PŘEDBĚLOHORSKÉM
OBDOBÍ¹**

Aneta Kubalová

Martin Luther, představitel německého reformačního hnutí, ve svých spisech reformuloval a přehodnotil dosavadní hierarchizovanou tripartitu tradičního uzuálního modelu panna – vdova – manželka, který reflektoval míru ctnosti a důstojnosti jednotlivých stavů, rostoucích přímou úměrou s čistotou těla a sexuální abstinencí. Lutheránská reformace chápala manželství jako stav přirozený a Bohem stvořený, což byl důležitý argument pro potvrzení důležitosti tohoto stavu, naopak samostatná svěbytnost kategorie věčného panenství přestala být chápána jako směrodatná pro spásu duše člověka. Z tohoto přehodnocení vyvěrala také tolerance manželství duchovních, kteří se ospravedlněním manželské instituce a do ní koncentrované sexuální aktivity mohli vzdát celibátu a žít v manželství. Do jaké míry byl tento poměrně radikální postoj recipován v českém nekatolickém prostředí? A do jaké míry se v něm reflektovala tradiční hierarchizovaná tripartita s rétorikou preferující věčné panenství? V jednotlivých podkapitolách poukážu na kategorii panenství zasazenou do středověkého křesťanského diskurzu. Je nutné si uvědomit, že středověký pohled na ženu infiltroval také do spisů 16. století, proto považuji za důležité upozornit na tradiční argumentaci a myšlenkovou strukturu středověkých textů. Dále upozorním na hodnotovou transformaci manželské instituce v intenci spisů Martina Luthera. Těžiště studie spočívá v analýze pramenů utrakvistického, luteránského a bratrského prostředí, ve kterých sleduji rétoriku, motivy a témata věnovaná ženám, které se realizují v různých rolích v průběhu jejich života, prostor věnuji také otázce reflexe luteránské reformy manželství. Specifickou odnož tvoří spisy du-

¹ Příspěvek vznikl za podpory MŠMT, grant IGA_FF_2016_046 (Mezi normou a realitou. Gender jako historiografický koncept v teorii i praxi). Studie se opírá o výsledky nepublikované diplomové práce, obhájené na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Autorka příspěvku je doktorantkou katedry.

chovních jednoty bratrské – analyzovala jsem spisy bratra Lukáše Pražského, bratra Jana Augusty a poté bratrské mravouky, jejichž autoři byli Jiří Strejc Zábřežský a Adam Šturm z Hranic. Prameny, se kterými jsem pracovala, jsou narativní povahy, jedná se o normativní texty, případně preskriptivní texty a příručky. Tyto texty neodrážejí sociální praxi a nereflektují skutečný stav, jedná se o díla prezentující ideální stav, normu, které by měli čtenáři těchto spisů konvenovat. Přesto mají normativní texty a mravokárné spisy výpovědní hodnotu, která se vztahuje k sociální realitě a praxi – množství publikací a spisů zasvěcených tématu panenství, manželství či ženské otázky obecně reflektuje reakci na čtenářský zájem o toto téma, ale také se může jednat o snahu infiltrovat tyto myšlenky do čtenářské obce, případně tendenci o nápravu mravů mládeže. Následující text si klade za cíl poukázat na výše uvedených analyzovaných pramenech, do jaké míry v českém nekatolickém prostředí rezonovala luteránská reforma manželství, jaké argumentační strategie byly využity v normativních a preskriptivních textech věnovaných ženské otázce, jak se odchylovaly od tradičního úzu a jakým způsobem se s přílivem nového hodnotového systému nekatolictví autoři ve svých spisech vyrovnávali.

I.

Panenství jako reprezentant genderové kategorie hraje významnou roli již ve středověkém křesťanském diskurzu. O této skutečnosti svědčí rozsáhlá hagiografická literatura, kladoucí důraz na panenství a cudnost křesťanských světic a popisující boje světců a mučedníků s „tělesnými žádostmi“, askezi a s ní spojené odmítání těla a tělesných projevů. Tato témata prolínají teologické a filozofické dobové myšlení, ale infiltrují také do sociální praxe středověkého člověka. Jako příklad může sloužit celibát, který představuje nutnou podmínku pro řeholní život. Je důležité si uvědomit, že panenství lze vnímat ve dvou základních rovinách. První rovinu představuje biologický charakter panenství. Narušení integrity ženského těla způsobené penetrací a porušením panenské blány (*hymen*) při prvním pohlavním styku je vnějším projevem, který je viditelný, z tohoto důvodu hraje první sexuální styk významnou roli během rituálů v různých kulturách nezávislých na křesťanském morálním normativu.² Druhou rovinou je chápání panenství jako role, která

² ORTNER, Sherry: *The Virgin and the State*. *Feminist Studies*, 4, 1978, s. 1935; Týž: *Má se žena k muži jako příroda ke kultuře?* In: OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (ed.): *Dívčí válka s ideologií*. Klasické texty angloamerického feministického myšlení. Praha 1998, s. 89–114. Sherry Ortner přichází s teorií, že sexuální čistota žen (*purity of women*) je strukturálně, funkčně i symbolicky spojena se státotvornými strukturami a evolucí lidstva, což je odvozeno od reprodukivní

funguje a uplatňuje se ve společnosti. Sociální rozměr panenství je podmíněn biologickým statutem panny. V případě společenského postavení se nejedná pouze o fyziologické změny těla ženy – panny, ale spíše o optiku, skrze kterou je žena – panna nahlížena v rámci společnosti. Panenství je stav, který zahrnuje sexuálně „nedotčené“ ženy, ale také je podmíněn řadou dalších aspektů, které zaručují ženě – panně příslušnou úctu náležící panenskému stavu skrze realizaci ctností a vlastností, kterým tato žena – panna musí konvenovat, aby splnila nároky na zařazení se do sociálního profilu „řádného“ panenství. Autoritativním textem, z něhož byly abstrahovány myšlenky o roli ženy a panenství, je Písmo svaté, zejména epištoly sv. Pavla, na které navazují pozdější spisy církevních otců. Na utváření obrazu ženství měla podíl také aristotelská filozofie a typologie, v rámci níž Aristoteles vycházel z přirozené slabosti žen, kterou odvozoval od kombinatoriky živlů.³ Tato „slabost“ představovala důvod pro nevyhnutelnost inferiority žen ve vztahu k mužům. Myšlenky Aristotela ovlivnily dílo Tomáše Akvinského, který nabourává představu sv. Augustina, že nerovnost mezi mužem a ženou je dána již způsobem stvoření těla, čili aktem stvoření. Misogynská linie byla ve 13. století umocněna scholastickou teologií, která infiltrovala do systému univerza dábla.⁴

Elisabeth Castelli⁵ poukazuje na patristický diskurz, jehož chápání panenství bylo ovlivněno stoickou filozofickou tradicí, vnímající vášeň jako nepřítel. Je upozorněno na expanzi monastických hnutí a přísnou askezi žen v Egyptě, Sýrii a Malé Asii, kde se utvářely panenské komunity. V kontextu středověké literatury je topos panenské světice hojně uplatňován zejména v hagiografii. Středověké legendy⁶ ukazují na příkladech života křesťanských světic a mučednic, že jejich panenství a čistota byly vnímány jako atribut příznačný a zásadní pro konstrukci jejich role. Z analýzy hagiografického materiálu vyplývá, že tyto světice byly často již v útlém věku předurčeny ke svatosti. Sv. Anežka, dcera krále Přemysla Otakara I., již jako malé dítě

kapacity žen. Druhá studie komentuje pojetí dichotomie žena/muž v korelaci s přírodou/kulturou. Tyto názory byly zpochybněny Natalií Zemon Davis. Viz DAVIS, Natalie Zemon: *Women's History in Transition: The European Case*. Feminist Studies, 3, 1976, s. 83–103.

³ Viz LE GOFF, Jacques – TROUNG, Nicolas: *Tělo ve středověké kultuře*. Praha 2006; LE GOFF, Jacques: *Středověká imaginace*. Praha 1998.

⁴ MIDEFORTH, Eric: *The Devil and the German People: Reflections on the Popularity of Demon Possession in Sixteenth-Century Germany*. In: OZMENT, Steven (ed.): *Religion and Culture in the Renaissance and Reformation*. Kirksville 1989, s. 99–120.

⁵ CASTELLI, Elisabeth: *Virginity and its Meaning for Women's Sexuality in Early Christianity*. Journal of Feminist Studies in Religion, 2, 1986, s. 61–88.

⁶ VIDMANOVÁ, Anežka – BAHNÍK, Václav – ZACHOVÁ, Irena (eds.): *Jakub de Voragine: Legenda aurea* (dále jen *Legenda aurea*). Praha 2012; KOLÁR, Jaroslav – SELUCKÁ, Milena (eds.): *Středověké legendy o českých světcích*. Brno 2011, s. 202–206.

vykazovala znaky panenských ctností: „Neboť ležíc v kolébce, byla nejednou nalezena svou chůvou, jak má ruce a nohy po způsobu kříže přes sebe, aby tak naznačila, že ten, který pro nás podstoupil hořkosti kříže, bude stále přebývati mezi prsy mysli její jako svazček myrhy a že jemu má povždy zachováti svoje květonostné panenství.“⁷ Roli ženicha panenské nevěsty nahrazuje Ježíš Kristus jako nebeský manžel, proto jsou panny nazývány „pannami Kristovými“.⁸ Žena – panna si uchová panenství, „předrahý klenot“, aby si tak zajistila věčný život v Ježíši Kristu. V literatuře je toto duchovní spojení panny s Ježíšem Kristem často vyjadřováno erotickým jazykem.⁹ Když se do sv. Anežky zamiloval syn prefekta, tato „velmi moudrá panna“ ho příkře odmítla: „Odejdi ode mne, ty troude hříchu, potravo zločinu a pastvo smrti, protože já už mám jiného milého.“ A začala mu líčit svou lásku k Ježíši Kristu, jejímu nebeskému choti: „Miluji toho, který je mnohem vznešenější a svým rodem důstojnější než ty, jehož matka je panna, jehož otec nepoznal ženu, jemuž slouží andělé, jehož krásu obdivuje slunce a měsíc, jehož bohatství nikdy neubude, jehož vůně probouzí mrtvé k životu, jehož dotyk posiluje slabé, jehož láska je čistota, dotyk svatost a spojení panenství.“¹⁰

⁷ Tamtéž, s. 202.

⁸ Tamtéž, s. 205.

⁹ V hagiografii není panic vnímán jako přímá opozice panny. Souvisí to se strukturou tohoto literárního žánru, ve které je role světce a světice vnímána odlišně. Světce obvykle mají kategorii svatosti determinovanou již „ve vínku“, kdy od dětských let praktikovaly asketické rituály. Oproti tomu jsou světci konstruováni jako hříšníci, kteří se později obrátí a až po konverzi směřují život k modelu svatosti. Tento model koreluje se společenskou tendencí. Ženy neměly takovou možnost projevu vlastní vůle jako muži, ve velkém množství případů byl jejich osud již odmala směřován k určitému cíli, s touto skutečností souvisí také realizace sňatkové politiky. Toto vnímání žen bylo transponováno do obrazu světic ve středověkých legendách. Mimo jiné lze poukázat na neustále přítomnou hrozbu ohrožení panenství v případě světic. U světců motiv ohrožení jejich tělesné čistoty abscentuje. Stejně tak nedobrovolné odhalení nahého ženského těla je v kontextu hagiografické produkce považováno za hanebný akt, poskvřňující čistotu panny, proto jsou vizuální následky takového činu maskovány tím, že jsou intimní partie ženy zahaleny vlasy, anebo jiným způsobem znepřístupněny pohledům svědkům události. Na obnažení těla panice není nahlíženo s takovým předsudkem jako v případě panen. Také mateřství souvisí s nedotknutelnou posvátností ženského těla, které vzbuzovalo úctu, ale také odpor a strach z „neznámého“. NODL, Martin: *Středověké dilemma ženské svatosti*. In: ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEROVÁ, Milena – STRÁNÍKOVÁ, Jana (eds.): *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie*. Pardubice 2006, s. 105–114; RATAJOVÁ, Jana: *Panna a panenství/panic a panictví v české literatuře raného novověku*. In: RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (eds.): *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku (dále jen *Nádoby mdlé*)*. Praha 2008, s. 577–582; ČADKOVÁ, Kateřina: *Ach, ta láska nebeská. Příspěvek k fenoménu duchovního manželství v prostoru středověké mystiky*. In: NODL, Martin (ed.): *Manželství v pozdním středověku: rituály a obyčaje*. Colloquia mediaevalia Pragensia, 14. Praha 2014, s. 249–259.

¹⁰ VÍDMANOVÁ, A.: *Legenda aurea*, s. 88.

Středověké prameny dokládají, že panenství bylo vysoce ceněno a často upřednostňováno před stavem manželským. Důležitost kategorie panenství vychází z panictví a čistoty těla Ježíše Krista a Panny Marie, která disponovala charismatem panenství a mateřství. Panenství je stavem vrozeným, ale nenávratným. Žena, která prožila sexuální styk, se již nemohla ke statusu panny vrátit, a tudíž jí bylo odepřeno prožívat úctu, které jsou hodny příslušnice panenského stavu. V tomto bodu se protíná biologická i společenská rovina panenství. Středověká společnost determinovala ženu dle jejího postavení v korelaci se vztahem k muži, k legitimnímu manželovi, na stav panenský, vdovský a manželský. Jinými slovy: přítomnost zákonného manžela v životě ženy a realizace pohlavního aktu byly v dané době aspekty rozhodující o zařazení ženy do příslušného stavu – a v této souvislosti se dá mluvit o tzv. tripartitní hierarchizované společnosti (panna – vdova – manželka). Tyto stavy si v hodnotové rovině nejsou rovny, primární je stav panenský, protože panny disponují čistotou těla. Druhé místo na škále zasloužené úctyhodnosti zastupují vdovy, v tomto stavu rovněž absentuje pohlavní styk. Každý stav disponoval atributy ctností a vlastností, kterými musely ženy v příslušných stavech oplývat, aby byly hodné náležité úcty spojované s jejich rolí. Manželství je obvykle reflektováno jako stav nejméně hodný úcty, v sociální praxi ale sňatek prezentoval společenský zenit v životě ženy, určoval její společenský status a v neposlední řadě souvisel také s ekonomickými poměry a přesuny majetku.

Vlivem myšlenek luteránské reformace byly stávající postoje k výše zmíněné hierarchizované tripartitě výrazně nabourány. Martin Luther přehodnotil význam panenství a na jeho úkor vyzdvihl důležitost manželského stavu. Podíl Martina Luthera na transformaci hodnotového systému v protestantských církvích, který se projektoval také do chápání manželství jako stavu, který je Bohem požehnaný a který je vnímán jako přirozený, je výrazný. Martin Luther není autorem konzistentního díla věnovaného otázce ženství, jeho názory mající vliv na tzv. luteránskou reformu manželství, lze vysledovat z jeho děl a kázání.¹¹ Přesto netřeba přeceňovat vliv Martina Luthera na změnu postavení ženy ve společnosti, protože v mnoha

¹¹ Přínosnou edicí k tématu je práce Susan Karant-Nunn a Merry Wiesner-Hanks, zahrnující Lutherova kázání věnovaná otázce ženství. Editorský počín obou badatelek je odůvodněn skutečností, že nebyla dosud vydána monografie, která by komplexně shrnovala vývoj názorů Martina Luthera na ženy. Editorky přeložily fragmenty edice *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, která vznikala v letech 1883–1966; tato německá edice je známá také pod názvem „Výmarská edice“ (WA). KARANT-NUNN, Susan – WIESNER-HANKS, Merry: *Luther on Woman. A Sourcebook*. Cambridge 2003.

ohledech následuje narativní linie středověkých autorů.¹² Takovým příkladem je pohled na starozákonní Evu, reprezentantku hříšnosti ženského pohlaví. Eva, která se nechala svést ďáblem a podílela se tak na pádu lidstva, příčina dědičného hříchu a argumentační podklad pro oprávněnost misogynních postojů, je chápána jako těžiště viny, která měla za následek také její inferioritu k mužům. Evin poklesek je očima teologů vnímán jako provinění ženského pokolení, z něhož je vyvozována nejen „slabost“ a „mdlost“, ale také větší náchylnost k hříchu. Postoj Martina Luthera k Evě se neodlišoval od tradičního úzu, naopak – Luther je tomuto konceptu nazírání na Evu věrný, i když zdůrazňuje také Adama jako spoluviníka. V binární opozici k hříšné Evě je v rámci křesťanského diskurzu často zobrazována Panna Marie jako protipól a prototyp reprezentující „ideální ženství“. Nedosažitelnost dokonalého ženství Panny Marie, zahrnující charismata panenství a mateřství zároveň, ji staví na piedestal a projektuje do její postavy kultické projevy úcty. Ideál Panny Marie byl pro ženu v jakémkoliv stavu neuchopitelný, je tedy nemožné interpretovat mariánské projevy úcty a zbožnosti jako vyjádření obecného respektu k ženskému pohlaví. Přesto je možné v kazatelských textech na základě příběhů ctnostných starozákonních a novozákonních žen vnímat určitou míru glorifikace ženského pohlaví. Životní osudy biblických žen tvoří vzor a model pro správné chování žen. Lutheránská reformace podrobila vnímání Panny Marie výrazné proměně. Luther odmítá církevní svátky zasvěcené Panně Marii, které nemají argumentační podklad v Písmu svatém. V neposlední řadě je významnou změnou, kterou přineslo Lutherovo přemýšlení nad sexualitou, kritika celibátu katolického kléru a řádových bratrů a sester. Luther odmítá kněžský celibát a tato skutečnost také hraje výraznou úlohu v přehodnocení chápání manželství.¹³ Sexualitu Luther vní-

¹² Ke konceptu raně novověkého „mala mulier“, „böses Weib“: Silvia Serena Tschopp na výzkumu letákové a obrazové publicistické literatury poukazuje na dominující andronormativní koncept v diskurzu o ženách a na aktualizaci misogynního topoi. Autorka zároveň konstatuje satirizaci tohoto typu literatury, je nutné si uvědomit rozdíl mezi sociální praxí a normou, ale také satirickou literaturou, které záměrně tematizuje „mundus inversus“. TSCHOPP, Silvia Serena: *Geschlechterkampf als Gesprächspiel. Frühneuzeitliche Ehesatire im Spannungsfeld von Affirmation und Diskursivierung sozialistischer Normen*. In: AREND, S. (ed.): *Anthropologie und Medialität des Komischen im 17. Jahrhundert (1580–1730)*. Amsterdam – New York 2008, s. 429–464.

¹³ Luther zavrhl kněžský celibát a chtěl vnímat jako důsledek prvotního hříchu. V rámci běžné předreformační praxe žili často kněží s ženami v konkubinátu. Luther důrazně doporučoval sňatek kněží, v praxi byli často k manželskému životu nuceni nařízeními. Susan Karant-Nunn poukazuje na případ Braunschweigu – v roce 1542 se zde prosadilo luteránství, ale již v roce 1551 zde byl restaurován katolicismus. V tomto krátkém interludiu bylo dle záznamů protokolů vizitací ze 77 dotázaných kněží 40 donuceno ke svatbě. Zde si dovoluji upozornit na úskalí tohoto poznatku, jelikož výpovědi kněží po opětovném návratu ke katolicismu

má v intenci manželství,¹⁴ její primární funkcí je prokreace, která je součástí Božího plánu, a proto je nežádoucí ji úplně ze života vytěsnit. Sexuální akt je možné uplatnit pouze v intenci manželství. Luther chápe manželství jako vzájemný vztah muže a ženy, v rámci něhož lze přirozená potřeba sexuality uplatnit nehrášným způsobem, protože manželství je stav přirozený a Bohem ustanovený. Pro Luthera a pro protestantská hnutí obecně je důležitá instituce manželství také jako platforma pro uplatnění dělby práce mezi mužem a ženou. Lze hovořit o komplementaritě manželského páru a reciprocitě, v rámci níž je mužova aktivita koncentrována do ekonomického zaopatření rodiny, zato žena se uplatňuje v domácnosti.¹⁵

Martin Luther a jeho učení ovlivnilo řadu teologických myslitelů, ale také každodennost příslušníků různých sociálních vrstev, kteří recipovali jeho názory. Lutheránská reforma manželství se totiž uplatnila v širších vrstvách společnosti. Tato skutečnost je doložitelná na příkladech preskriptivní a normativní literatury, která byla věnována otázce sociálního postavení ženy. Ve většině těchto příruček protestantské provenience je patrný vliv Lutherových názorů. Panenství již přestalo být vnímáno jako primární stav a skrze manželství lze vést zbožný život a dojít ke spáse, navzdory přítomnosti sexuální aktivity. Na analýze následujících pramenů tvořených teologi, duchovními a měšťany utrakvistického, luteránského, ale také bratrského vyznání, lze tyto tendence sledovat a zhodnotit, jakým způsobem se proměnila představa ženy – panny a ženy – manželky v předbellohorské době.

II.

V následující kapitole bych se ráda zaměřila na texty teologů utrakvistického nebo luteránského vyznání, které byly publikovány ve čtyřdílné edici Lucie Storchové a Jany Ratajové.¹⁶ Není mým cílem rozebírat strukturu

v Braunschweigu mohly být do jisté míry zkreslené obavou přiznat se k dobrovolnosti sňatku. KARANT-NUNN, Susan: *The Emerge of the Pastoral Family in the German Reformation: The Parsonage as a Site of Socio-religious Change*. In: SCOTT, Dixon – SCHORN-SCHÜTTE, Luise (eds.): *The Protestant Clergy of Early Modern Europe*. New York 2003, s. 79–99.

¹⁴ OZMENT, Steven: *The Bürgermeister's Daughter: Scandal in a sixteenth-century Germany town*. New York 1996, s. 28.

¹⁵ Ke komplementaritě manželského páru se vyjádřila německá badatelka Heide Wunder: WUNDER, Heide: „*Er ist die Sonn'*, *sie ist der Mond*.“ *Frauen in der Frühen Neuzeit*. München 1992.

¹⁶ RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Nádoby mdlé; Tytéz: Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku* (dále jen *Žena není příšera*). Praha 2009; Tytéz: *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře*

pramenů vyjadřujících se k otázce panenství a manželství, spíše upozorním na jednotlivé motivy a myšlenkové obraty, které jsou reflektovány v textech preskriptivního charakteru. Součástí toho je poukázání na změny, které Lutherovo promýšlení manželství a panenství vneslo do českého nekatolického prostředí, ale také na prostředky a argumenty, skrze něž je na ženské pohlaví v těchto textech nahlíženo.

K pramenům je nutné přistupovat se zřetelem k autorství mužů, většinou teologů, ale také měšťanů, a chápat je jako reflexi ideálních představ o hodnotách, mravech a příkladném chování raně novověké ženy jako panny i manželky. Prameny tohoto typu mají normativní charakter, i když absenují informace, do jaké míry se skutečně podílely na výchově mladých žen. Všeobecně se autoři těchto textů odvolávají na autoritu Písma svatého, které představuje primární zdroj argumentace. Vydátným zdrojem citací jsou epištoly sv. Pavla, církevní otcové, zejména sv. Augustin, někdy také Aristoteles. V textech jsou často užívaná exempla, příklady a „historie“, které stvrzují správnost předkládaných argumentů a dokazují jejich funkčnost v praxi. Autoři hledají exempla v Písmu svatém, čerpají zejména z příkladů starozákonních a novozákonních žen, sekundárně se odvolávají na antické a středověké ženy – zejména na manželky králů, příkladem je anglická královna Alžběta I., ale také Olympia Fulvia Morata, „paní ctná a pobožná a v jazyku latinském a řeckém ku podivu učená a zběhlá.“¹⁷ Na rozdíl od středověkých textů je kvantitativně výrazné zastoupení panenských řeholnic v raně novověkých pramenech upozaděno.¹⁸ V některých případech se autoři odvolávají na panenské ctnosti křesťanských světic, kladou důraz na jejich cudnost, ale centrální roli křesťanské řeholnice a světice nehrají. Řeholní život není v textech akcentován, panenství je chápáno jako přechodný stav, který kontinuálně přechází v manželství. Manželství je po vzoru Martina Luthera chápáno jako přirozený stav podle Božího řádu. Pozornost autorů se nekoncentruje k radám, jak si udržet věčné panenství, soustředí se na nabádání mladých žen, jak si panenství až do manželství udržet a zachovat. Panen-

18. a 19. století. Praha 2010; Tytěl: *Děti roditi jest Božské ovotce. Gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku* (dále jen *Děti roditi jest Božské ovotce*). Praha 2013.

¹⁷ ŽALANSKÝ, Havel Phaëton: *Ku poctivosti a k potěšení počestnému pohlaví ženskému* (dále jen *Ku poctivosti*). In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Nádoby mdlé*, s. 359–383, zde s. 379.

¹⁸ Výjimku tvoří torzo spisu Daniela Hussonia Pacovského [*Zahrada panenská*], které obsahuje soubory legend o pannách a panicích. Podle Jany Ratajové by se mohlo jednat o vliv západních hagiografických prací, které byly v té době vydávány, také lze spekulovat, že uvedení legend poukazuje na zvýšený zájem o světce v pobělohorské době. Jedná se o jediný text pobělohorského období z roku 1630, který je vydán ve výše uvedené edici. Z charakteru spisu lze jednoznačně vyvodit katolickou konfesijní příslušnost autora. PACOVSKÝ, Daniel Hussonius: [*Zahrada panenská*]. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Nádoby mdlé*, s. 245–310.

ství má na tomto místě sociální charakter – jako panna je vnímána mladá žena, která v tomto stavu setrvává až do chvíle sňatku.¹⁹ Tento stav je chápán jako čistotný, ctnostný, důraz je kladen na zbožnost, cudnost a pracovitost.²⁰ Lukáš Martinovský ve svém spisu zdůrazňuje důležitost výchovy a vzdělání mladých dívek – výchovu dělí do několika stupňů: první stupeň je víra a poslušnost Bohu, druhý stupeň představuje rodičovská výchova, možnosti pro vzdělání jsou také tzv. panenské školy.²¹ Martinovský požaduje zřízení dívčích škol, které by měly být „drženy při městech“, a jejichž náplní by byla výuka katechismu a opakování „řečí z Písem svatých [...] obzvláště z Nového zákona.“²² Další prostředek k výchově panen spatřuje Martinovský v ustanoveních a dohledu světské moci nad kázní mládeže, dále v didaktické funkci kázání, příkladech a trestech rodičů, doporučuje praktikovat „pia meditatio“, „pilné bohabojné přístné náboženství a rozjímání“.²³ Požadavek vzdělání pro ženy nastolil také Adam Klemens Plzeňský, zdůrazňující nutnost „literního umění“, které není podle Písma svatého ženám zakázáno. Nutnost znalosti čtení a psaní neznamená zanevření na povinnosti a práci, které „dobré, spravené a rozšafné hospodyně“ přináleží.²⁴

¹⁹ V pramenech je přechod z panenského stavu do manželství obvykle nazýván jako „proměna“, „proměnění“. MEZIŘÍČSKÝ, Jan Thadeus: *Vysvětlení o stavu manželském artikulů některých, jako o původu, příčinách, požehnání a kříži stavu manželského, též o povinnostech lidí v něj vstupujících i v něm bydlících, s předložením užitek pobožného a škod bezbožného v něm se chování, všem upřímným manželům i jiným k užitečnému čítání vydané od kněze Jana Thadeusa Meziříčského, služebníka církve Boží v městě Hradišti nad Jizerou* (dále jen *Vysvětlení o stavu*). In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Žena není příšera*, s. 339–490.

²⁰ „Znáti mají opatrné panny, že nestvořil Pán Bůh žádného člověka k zahálce a rozmařilosti, ale po své cti a chvále také i k hmotné práci.“ KLEMENS, Adam Plzeňský: *Rozkoš a zvule panenská, k zvláštnímu rozjímání, naučení a potěšení všem poctivým pannám i jiným pobožným obojího pohlaví lidem složená a vydaná od kněze Adama Klementa Plzeňského, správce církve Boží u svatého Václava nad Zderazem v Novém Městě pražském* (dále jen *Rozkoš a zvule panenská*). In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Nádoby mdlé*, s. 153–220, zde s. 177.

²¹ MARTINOVSKÝ, Lukáš: *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti, v němž se všickni jejich ctnosti pod obyčejným kvítkem k věncům náležitým připodobňují a najevo vykládají, skrze místra Lukáše Martinovského sepsané, s předmluvou od doktora Jana Hobermana vydané a s pilností na česko přeložené*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Nádoby mdlé*, s. 11–152, zde s. 130–140.

²² Tamtéž, s. 132–133.

²³ Tamtéž, s. 136.

²⁴ KLEMENS, A. P.: *Rozkoš a zvule panenská*, s. 172. Reformační hnutí nastolilo požadavek vzdělání pro ženy, s ohledem na důležitost četby Písma svatého. DÜLMEN, Richard van: *Každodenní život v raném novověku (16.–18. století). Náboženství, magie, osvěceni*. Praha 2006.

Na mladou ženu je kladen požadavek střídmosti v jídle a pití. Velká pozornost je věnována apelu na vyvarování se „zbytečným toulkám, divadlům, modlářství, tanců[m], společnosti, tovaryšení a družebnosti nepoctivých osob, místům samotným a všem zlým příčinám řeči i skutkem se vyhejbáním a vyvarováním, srdce, myslí, uší i očí od nich jako od podnětů nepočetných věcí odvracováním. Velmi mdlícké nádoby a osudičko jsou panny, k oklamání, ochlachení, namluvení a přemožení snadnické, k odpírání pak náramně nečacké a nestatečné.“²⁵ Neschopnost žen odolat světským svodům je argumentačně zakotvena v jejich přirozené slabosti a „mdlosti“. V korelaci s tímto příběhem se v pramenech často objevuje příběh Diny, dcery Jákoby, sloužící jako výstraha před vnějším světem. Dina byla svedena Sichemem, který ji ponížil a přivedl k „pádu“. V tomto kontextu bývá zpravidla tanec uváděn jako „podnět mnohých hříchů“, stejně jako „tovaryšení se a družebnost“ nepoctivých osob a konzumace alkoholu.²⁶

Korunka anebo vínek panenský představuje poměrně často vydávaný text.²⁷ Je známo sedm vydání díla, které nese tento název. Exemplář vydaný v edici je počinem poloviny 16. století a uvádí veršovanou formou seznam ctností, kterými musí dívka disponovat, aby byla hodna úcty náležící panenskému stavu. Jedná se o klasický repertoár ctností,²⁸ které jsou často reflektovány mravokárnými texty a jsou úzce spjaty s ženskou zbožností a zdůrazněním křesťanské morálky: „Čistého těla, též i srdce svého, ostříhám jako pokladu drahého. Budťo v panenském, neb manželském stavu, vím, že se líbím svému Pánu Bohu.“²⁹

Lze konstatovat, že výše uvedené prameny akcentují ženu v subordinacním vztahu k muži, a to bez výjimky. Argumentační rámec pro poddanost ženy muži se opírá o koncept stvoření a prvotního hříchu. Podřazenost ženy vůči muži v manželském svazku je obvykle paralelně komparována s metaforou vztahu Ježíše Krista a církve. Muž je hlavou ženy, jako je Ježíš

²⁵ KLEMENS, A. P.: *Rozkoš a zvule panenská*, s. 195.

²⁶ Tamtéž, s. 183–184.

²⁷ [Korunka aneb vínek panenský, všechnem pobožným a šlechetným pannám národu českého k zvláštnímu potěšení a užitku oddaný]. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Nádoby mdlé*, s. 211–244.

²⁸ Jedná se ctnosti uvedené v následujícím pořadí: víra, naděje, láska, pobožnost, bázeň Páně, pokora, trpělivost, tichost, svornost, milosrdenství, spravedlnost, síla, snaznost, opatrnost, vděčnost, uctivost, čistota, středmost, pravda, mlčelivost, upřímnost, přívětivost, stálost, setrvaní. Tamtéž, s. 223–231.

²⁹ Tamtéž, s. 229.

hlavou církve.³⁰ Hierarchizace je znázorněna trojčlenným schématem Bůh – muž – žena. Inferiorita ženy je chápána jako pokuta a Boží trest za prvotní hřích, kterým je zároveň vysvětlována nerovnost muže a ženy. Vzepření se vůli muže znamená vzepřít se Božímu řádu a vzpoura ženy proti muži je vzpourou proti Bohu.³¹ V tomto kontextu je manželství vnímáno jako řád ustanovený Bohem.³² V textech se inferiorita ženy projevuje v několika rovinách – má být pomocnicí muže³³ při rozmnožování, hospodaření, vedení domácnosti a výchově dětí.³⁴ Texty duchovních autorů apelují ve větší míře na zbožnost ženy než texty měšťanů, které se koncentrují především na hospodářskou činnost ženy. Akcentována je střídmost v jídle, pití a odívání. Lze poukázat na všeobecnou nelibost vůči ženskému „fiflování“ a zdobení, které jsou kritizovány. Krása ženy nebyla vnímána jako atribut dobré manželky a v diskurzu je často pojena s marnivostí a nestydatostí, proto se všeobecně doporučuje při výběru ženy více zohlednit její zbožnost a dobrou povahu: „Od krásy tělesné začátek lásky manželské bráti jiného není než na písku grunt domu svého zakládati anebo očima toliko se ženiti, poněvadž krása jest věc velmi brzo buď věkem, aneb neduhem pomíjející. [...] A protož když žena jest na pohledění pěkná, avšak buď nestydatá, aneb nešlechtná, nic nad ní mrzutějšího a ohyzdnějšího býti nemůže, kterouž Šalamoun připodobňuje svini na šíji zavěšený zlatý řetěz mající. Nebo jako zlato k tomu nejnečistšímu

³⁰ SUŠICKÝ, Jan Rosacius: *O svornosti manželské. Knížka všechněm věrným a křesťanským manželům obojího pohlaví velmi užitečná a potřebná, nyní vnově z německé řeči do české přeložená od Magistra Jana Rosacia Sušického léta Páně MDLXXXIII.* In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Žena není příšera*, s. 11–120.

³¹ Tamtéž, s. 75.

³² „...že ustanovitel stavu manželského jest sám všemohoucí a věčný Pán Bůh [...] kterýžto člověka, muže a ženu, stvořil a je k těmž svatému manželství v jedno tělo oddati a spojití ráčil.“ MEZIRIČSKÝ, J. Th.: *Vysvětlení o stavu*, s. 355.

³³ „V čem pak pomocnice a věrná tovaryška má býti manželka manželu svému? Ve dvojnásob věcech, duchovních a tělesných, v nichžto povinnost všeliká člověka každého se obsahuje.“ Tamtéž, s. 365–366.

³⁴ Jan Kocín z Kocinětu, nikoliv duchovní, ale příslušník měšťanské vrstvy, je autorem spisu *Abeceda pobožné manželky*. Autor na rozdíl od ostatních analyzovaných autorů vzhledem ke svému sociálnímu statusu a absenci teologického vzdělání více akcentuje praktickou stránku života, méně se soustředí na duchovní interpretaci ženské inferiority, i když předpoklad zbožnosti jako vlastnosti příznačné pro dobrou manželku a hospodyně je samozřejmý. Kocín, Jan z Kocinětu: *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně, tj. výklad dvaceti čtyř veršův o ctnostech dobré a šlechetné ženy pořádkem liter abecedy hebrejské v poslední kapitole Přísloví moudrého krále Šalomouna od Ducha svatého položených, těchto posledních zlých a rozpustilých časův všechnem, jak ženám, tak mužům, v stavu manželském pracujícím velmi užitečný a prospěšný.* In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Žena není příšera*, s. 265–312.

hovaďu přivěšené jeho mrzkost a ohavu zvětšuje, tak krása při ženě nestydaté a chlěpné větší mrzkost její ukazuje.“³⁵

Velkou pozornost věnují autoři mravokárných textů důležitosti práce a kritice zahálky, která „...jest polštář satanu, dcera Sodomy, dobrých mravů zhouba, zlých žádostí příčina a kořen všeho zlého.“³⁶ Prostor je věnován výčtu činností, které žena musí během dne zvládnout. Práce je komplementárně dělena mezi muže a ženu, ženská práce zahrnuje výchovu a péči o děti, čeleď, chod domácnosti, často se podílí na ekonomických aktivitách, předeseílaným atributem je „hospodárnost“ a „šetřivost“ ženy a její zapojení do veškerých domácích prací. V případě manželství je důležité zachování „tovaryšství“, společné sdílení a také láska. Ke sňatku by mělo docházet se zřetelem k vůli rodičů a s rozvahou. Manželství je založeno na reciprocitě manželů – muž ochraňuje svou ženu a miluje ji,³⁷ toleruje její přirozenou slabost, úkolem ženy je reprodukce, výchova dětí, péče o domácnost a také oddanost manželovi. Manželství má být protkáno zbožností obou manželů, vzýváním Boha, konáním pobožností, modliteb a je prezentováno jako tovaryšství založené na vzájemné shodě obou manželů. Jan Rosacius Sušický zakládá pojetí svornosti v manželství na vzájemnosti obou partnerů – žena je muži poddána a musí mu být poslušná, ale muž je ženě povinen láskou.³⁸ Sušický vnímá vzájemnost muže a ženy v manželském svazku komplementárně, poukazuje na ženskou inferioritu, kterou muž ženě vynahrazuje láskou.

³⁵ Tamtéž, s. 275. Viz PORTIUS, Vincenc: *Lícidlo krásné pannám a paním i jiným osobám, kteréž se rády po tváři šlechtí a líti užitečné. Při tom je jisté umění, čeho se užívati má, aby jeden druhého milovati musil. Všechněm mladým lidem, ano, i starým darováno a v český jazyk přeloženo od Tobiáše Mouřenína Litomyšlského*. Praha 1594. Knihopis K14180. Uvedený spis vyšel v roce 1594 v Praze překladem Tobiáše Mouřenína. V textu je kritizováno používání lícidel a zkrášlovacích prostředků, prostor je věnován dichotomii krásy a ošklivosti: „Nebo ta krása, kteráž tě jímá, vpravdě nic jiného není, jediné hnis a nečistota, ssedlá krev a kousek těla z shnilého pokrmu v žaludku, kterýž skrze přirozenou stolicí vychází.“ Tamtéž, nepag.

³⁶ ŽALANSKÝ, Havel Phaëton: *Knížka o ctnosti anjelské, totiž o čistotě duše i těla, ctnosti ze všech nejkrásnější a nejdůstojnější, ve všech třech státech, panickém, manželském i vdovském, velice potřebná, všem poctivým mládeňcům, pannám, manželům a manželkám, vdovcům a vdovám k spasitelnému vynučení sepsaná a vydaná od kněze Havla Phaëtona Žalanského, slova a svátosti Kristových na Horách Kutných u sv. panny Barbory služebníka* (dále jen *Knížka o ctnosti*). In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Žena není příšera*, s. 491–562, zde s. 503.

³⁷ „...když dva aneb více jich jednostejným srdcem, myslí i řečí vespolek se snášejí, a to v věcech dobrých, které nejsou proti vůli a přikázání Božímu.“ Sušický, Jan Rosacius: *O svornosti manželské*, s. 13.

³⁸ Raně novověcí mravokárci si uvědomují, že některé ženy svými kvalitami a dobrotou mohou muže převýšit. Není zde uplatněna misogynie, pohled na ženy se v komparaci se středověkými prameny liberalizuje: „...že pak některé ženského pohlaví osoby někdy zvláštní Boží dary mají, jimiž mnohé z mužského pohlaví osoby převyšují, jakou silou, smělostí, udatností, rozumností a správnou věcí domovních i jiných.“ MEZIRŮČSKÝ, J. Th.: *Vysvětlení o stavu*, s. 381.

Tento funkční princip podepírá častý motiv, že muž a žena jsou po sňatku jedno tělo: „...žádného většího svazku není nad stav manželský. A poněvadž to pravé jest, tedy manželé, jsouc jedno tělo, mají vespolek upřímně a cele milovati, a tak se jeden k druhému chovati, jakž obecný příklad toho na hlavě a těle svém při sobě spatřují, kterak to jedno druhého se přidrží, vespolek sebe šetří, sobě slouží, pomáhají, nedostatky na sobě snáší, od sebe se neloučí, ani komu jinému co toho při sobě učiniti dobrovolně dopouští.“³⁹ V pramenech moralistního charakteru je kritika směřována k výrazným věkovým rozdílům mezi manžely. Věková propast je chápána jako přečin proti Božímu řádu. Jako přirozené je vnímáno, že muž je starší než žena, což je odvozeno z dřívějšího stvoření Adama před Evou. Větší prostor je věnován výčtu ženských povinností než mužských aktivit, přesto autoři ke zbožnosti a vzornému chování nabádají také muže. Ti jsou vybízeni k šetrnému zacházení s manželkami, k trpělivosti a toleranci k ženské „mdlosti“.

Někteří duchovní, jako například Havel Phaëton Žalanský, utrkvistický farář, se snaží ve svých spisech výrazně demonstrovat přednosti ženského pohlaví, které v některých případech glorifikuje a nadnáší nad mužské pohlaví.⁴⁰ Argumentační strategie autora jsou v komparaci s ostatními analyzovanými prameny více liberální a vstřícné v pohledu na ženské pohlaví. Žalanský vnímá největší kříž ženy právě v jejím subordinačním vztahu k muži: „Ženy pod mocí mužův svých byti a vůli svou k vůli jejich nakloňovati a k nim své zření musí míti a vůli svou k vůli jejich nakloňovati...“, a také v těhotenstvích a porodech.⁴¹ Těhotensví a porod jsou výlučně ženskou záležitostí, stejně jako šestinedělí, v rámci něhož byla žena „v koutě“, probíhalo v prostředí ženského kolektivu. Z analýzy pramenů lze určit, že autoři porod často vnímali jako riziko smrti pro ženu i dítě, jako bolestivý akt, přítomen je aspekt jakési „nečistoty a špinavosti“ porodu. Na druhou stranu skrze těhotenství a porod jako ryze ženské záležitosti bývá určena role ženy v pohlavním řádu. Při čtení

³⁹ Tamtéž, s. 360.

⁴⁰ „Nebo Buh, když již všechny věci stvořil, naposledy ženu stvořil, aby znáti dal, že to jeho stvoření poslední jest nejdokonalejší, v němž by všecku svou rozkoš a zalíbení míti chtěl, a potom, jako by již k stvořování nic počestnějšího před rukama neměl, od díla stvoření přestal. A to své poslední stvoření, totiž ženu, na svět jako královnu na palác královský ozdobený a všemi dobrými věcmi zásobený uvedl, ano i žena slavnější jméno přijala než muž; Adam zajisté vykládá se země, Eva pak živa neb život.“ ŽALANSKÝ, Havel Phaëton: *Ku poctivosti*, s. 367.

⁴¹ Havel Žalanský Phaëton je autorem spisu, který se vyjadřuje k těhotným ženám a rodičkám a snaží se je povzbudit v jejich údělu rození dětí. ŽALANSKÝ, Havel Phaëton: *O ctných manželkách těhotných a rodičkách křesťanských, o jejich před Bohem vzácnosti a nebezpečném kříží, kdo jej na ně a proč vzkládá a jak se ony v něm chovají a čím těšiti mají, spis krátký, vnově složený, všem počestným matronám ku potěšení od Havla Žalanského, služebníka církve Boží u svatého Jiljí*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Děti roditi jest Božské ovotce*, s. 419–461.

Žalanského spisů je patrné, že se vytratilo všudypřítomné obviňování žen, Žalanský vidí příčinu trojanské zkázy v Paridovi, nikoliv v krásné Heleně.⁴² V kontextu Žalanského kristocentrismu je odkazováno na Kristovy postoje k ženám. V textu se uplatňuje binární opozice Evy a Panny Marie, ale pozornost je věnována také Máří Magdaléně, kterou vnímá Žalanský velmi pozitivně, protože právě jí se zjevil Kristus jako první. Tato skutečnost tvoří podklad pro tvrzení, že ženy jsou více schopné víry a následování Ježíše Krista: „Ženám, mdlým nádobám, Pán se zjevil, aby znáti dal, že vždycky mívá obyčej voliti to, což jest u světa mdlého, aby zahanbil to, což jest silného.“⁴³ Ve svém spise *O ctnosti anjelské* rozděluje Žalanský tři způsoby čistoty, a to čistotu panickou, manželskou a vdovskou, poukazuje na nutnost čistoty duše, nikoliv pouze těla. Čistota duše se udržuje čtením Písma svatého, častými modlitbami a zbožným životem, střídmosti v jídle, pití, oblékání a v krocení smyslů. Žalanský kritizuje nadhodnocování panenského stavu nad další dva stavy: „Z toho znejme, že čistotu nemáme zavíratí v samém stavu panickém, což mnozí lidé bázlivě činí, kteří když přespříliš stav panický vychvalují, sotva nějaké poctivé místo mezi křesťany svatému manželství zanechávají, jako by panna již poctivou býti přestala, když by se za muže vdala. Neodnímá se ona skrze manželství, než skrze smilství.“⁴⁴ Ve druhé části spisu je stav manželský vnímán jako stav, který má „větší chválu v Písmě“, než stav panenský, který je stavem neplodným.⁴⁵ Je evidentní, že Havel Žalanský byl luteránskou hodnotovou reformou manželského stavu ovlivněn.

Ve výše uvedené kapitole jsem se snažila představit nejčastější motivy a témata, která se objevují v mravokárné a preskriptivní literatuře věnované ženskému pohlaví v předbělohorském období. V těchto textech 16. a počátku 17. století je zřetelná rezonance luteránské reformy manželství, i když au-

⁴² Obrana Heleny je také zmíněna v textu *Čest a nevina pohlavní ženského*: „Strany pak Heleny, ne onať sama trojanskou válkou vinna jest jako více Paris, nebo on k ní přišed a ne ona k němu, ulisnými slovy, velikými dary a mnohými sliby ji podvedl.“ *Čest a nevina pohlavní ženského/Rozmlouvání o bezpraví a křivdě, kteráž se děje poctivým manželkám i všemu ženskému pohlaví jak od mudrákův pohanských, tak od některých jalových křesťanů, ježto se na to vydali, aby všechny ženy haněli a o nich nestydatě a potupně mluvili i psali, předně ku poctivosti Pánu Bohu a svatého manželství, od něho nařízeného, ku pochvale sepsané a vydané, při němž se mnozí ušlechtili příkladové z historií a mnohá užitečná i pobožná naučení lidem obojího pohlaví v stavu manželském pracujícím na svých místech pokládají.* In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Žena není příšera*, s. 121–264, zde s. 142.

⁴³ ŽALANSKÝ, H. Ph.: *Ku poctivosti*, s. 370.

⁴⁴ ŽALANSKÝ, H. Ph.: *Knížka o ctnosti*, s. 512.

⁴⁵ Tamtéž, s. 537.

toři textů Martina Luthera zřídka explicitně citují.⁴⁶ Tito autoři české předbĚlohorské doby, a to utrakvistické a luteránské konfese, přijali Lutherovu koncepci preference manželského stavu. Lze tak usoudit z důvodu absence uvažování nad věčným panenstvím, panenství je chápáno jako dočasný stav, na který navazuje manželství. Myšlenková výstavba spisů se nevěnuje pouze katalogu panenských ctností a nabádání dívek k zachování panenství, ale snaží se ženy připravit na roli manželky zdůrazněním povinností žen v domácnosti a jejich začlenění do sociální praxe ve funkci hospodyně. S tím souvisí obhajoba manželského stavu, pro kterou nachází autoři argumentační oporu v Písmu svatém: „...ustanovitel svatého stavu manželského jest sám všemohoucí a věčný Pán Bůh.“⁴⁷ Je zřejmé, že Lutherova idea hodnotové transformace manželství byla českými autory recipována a souvisí také s prosazováním kněžských manželství.⁴⁸ Tato myšlenka v českých zemích expanduje až s příchodem luteránů, v rámci husitského hnutí a utrakvistického prostředí byla před infiltrací luteránství neznámá, i když v sociální praxi existoval kněžský konkubinát, jednalo se však o nelegální formu soužití.⁴⁹ Jan Hus vnímal panenský stav jako primární a preferovaný, jeho myšlení nevy-

⁴⁶ Viz studie Olgy Fejtové a Jiřího Peška, která analyzuje zastoupení Lutherových spisů v měšťanských knihovnách. Výsledky výzkumu poukazují na nízké zastoupení děl Martina Luthera v jednotlivých knihovnách. Zřetelný je především ústup knihoven s Lutherovými spisy po roce 1600. FEJTOVÁ, Olga – PEŠEK, Jiří: *Recepce díla Martina Luthera v pražských a lounských měšťanských knihovnách doby předbĚlohorské*. Documenta Pragensia, 1997, s. 83–123.

⁴⁷ MEZIRÍČSKÝ, J. Th.: *Vysvětlení o stavu*, s. 355.

⁴⁸ Tento posun lze zachytit také v textu české konfese, společném vyznání utrakvistů, luteránů a jednoty bratrské, která výrazně myšlenkově stavěla na augsburské konfesi: „A ačkoliv bychom tomu rádi byli, aby kněží bez manželek zdrželi býti a svou služebnou povinnost snažněji vykonávati mohli, však šetříce přitom rady a nařízení Ducha svatého a apoštola Pavla, a zvláště znájíce, že i oni lidé, a též hříchu a křehkosti, podle obecného přirození lidského, na větším díle poddáni jsou, protož to podle vyměření písem svatých zůstati má, aby, kdo nemá daru zdrželivosti, pobožně se a vedle nařízení církve ženil [...] A zvláště pak těm, kteříž slovem Božím a svátostmi přísluhují a jiným ku příkladu dobrému býti mají vedle napomenutí Božího.“ HREJSA, Ferdinand (ed.): *České vyznání, totiž vyznání víry svaté křesťanské všech tří stavů království českého z víry těla a krev Krista Pána pod obojí přijímajících, roku 1575 Maxmiliánovi II. poddané a roku 1609 majestátem císaře Rudolfa II., jakožto krále českého potvrzené*. Opatovice 1903, s. 52–53.

⁴⁹ Husitství celibát kněží nezavrhl, kněžské manželství (*apostasias matronalis*) bylo zaváděno až s infiltrací luteránství. Přesto se objevovaly případy ženatých kněží, a to také katolické konfese. K otázce kněžského celibátu v utrakvistickém prostředí: WINTER, Zikmund: *Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století*. 2. díl. Praha 1896, s. 619–633; požadavek kněžského manželství obsahovaly také hromniční články z roku 1524: DAVID, Zdeněk V.: *Nalezení střední cesty. Liberální výzva utrakvistů Římu a Lutherovi*. Praha 2012, s. 134–140; JUST, Jiří: *Luteráni v našich zemích do Bílé hory*. In: Týž (ed.): *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha 2009, s. 23–126.

bočuje ze středověkého mentálního horizontu, kněžský celibát nezavrhuje, pranýřuje smilstvo a cizoložství kléru.⁵⁰ Historiografická produkce často poukazovala na jistou míru „emancipace“ žen v českém reformačním prostředí vzhledem k jejich větší angažovanosti v rámci církevního života, nicméně reformátoři husitského hnutí se od preference panenského stavu neodklonili. Vliv německé reformace na přehodnocení manželství je v textech autorů utrakvistického vyznání v předbělohorské době evidentní. Analyzované prameny zahrnují kategorizaci panen do čtyř skupin dle míry jejich čistoty těla i duše.⁵¹ Ráda bych upozornila na to, že v otázce přístupu k panenskému stavu a k manželství není třeba stavět hermetickou hranici mezi středověkem a raným novověkem. Z výše uvedeného vyplývá, že texty autorů nekatolické konfese disponují prvky zahrnujícími vědomí luteránské reformy manželství, což lze chápat jako výraznou změnu oproti středověkým textům. Přesto je patrná silná intertextuální vazba na autoritu spisů církevních otců. Panenství není zatracováno či snad pranýřováno, žena je ve vztahu k muži bez výjimky inferiorní, důležitým symptomem pro správné panenství je pokora a naplnění požadavků dalších křesťanských ctností, Eva je prezentována jako původkyně hříchů, odvíjí se od ní vina ženského pokolení, texty překypují exemplary a „historiemi“ – to všechno jsou prvky, které se uplatňují ve středověké hagiografii nebo v kázáních teologů, např. Jana Husa, také Tomáše Štítného, ale také v normativu předbělohorské doby. Ostatně, jak již bylo ukázáno výše, v práci Daniela Hussonia Pacovského z roku 1630 lze nalézt repertoár svatých věčných panen a paniců a apel na důležitost věčné, trvalé tělesné čistoty, neposkrvněné hříchem. Je tedy nutné chápat všechny uvedené mravokárné příručky jako silně intertextuální, metatextové, do nichž prolíná středověké uvažování nad ženou, ale také je v nich patrná rezonance mentálního horizontu člověka 16. století ovlivněného reformací.

⁵⁰ ERBEN, Karel Jaromír (ed.): *Sebrané spisy Mistra Jana Husa*. 3. díl. Praha 1865, s. 197. Bylo by možné polemizovat nad vlivem spisů Jana Husa na Martina Luthera, který Husovy práce znal, nicméně popření nutnosti kněžského celibátu, a z toho vyvěrající hodnotová transformace manželství, jsou záležitosti, které jsou pro husitské hnutí 14. a 15. století nemyslitelné.

⁵¹ Adam Klemens Plzeňský, příseďící utrakvistické konzistoře, kritizuje dělení panen na různé skupiny dle míry jejich čistoty. Dělení panen na čtyři stupně se objevuje např. u Tomáše Štítného ze Štítného, který dělí panny na věčné a dočasné. Panny dočasné dělí na dvě podmnožiny, a to na panny s úmyslem sprostým a panny s úmyslem čestným. KLEMENS, Adam Plzeňský: *Rozkoš a zvule panenská*, s. 155; ŠTÍTNÝ, Tomáš ze Štítného: *Knížky druhé. O trojích stáviech: panenském, vdovském a manželském*. In: ERBEN, K. J. (ed.): ŠTÍTNÝ, Tomáš ze Štítného: *Knížky šestery o obecných věcech křesťanských*. Praha 1852, s. 60–96.

III.

Následující část studie jsem věnovala otázce recepce luteránské reformy manželství v textech příslušníků jednoty bratrské.⁵² Pro uchopení tématu jsem analyzovala spisy Lukáše Pražského,⁵³ který polemizoval s Martinem Lutherem⁵⁴ a který vydal dva spisy, vyjadřující se k otázkám kněžského celibátu, věčnému panenství a instituci manželství. Je důležité vzít v potaz, že zkoumané období se vyznačuje konfesijní složitostí, většina otázek jednotlivých teologů se koncentrovala na otázku interpretace eucharistie, křtu, ale také na apologie jednotlivých konfesí. Otázka kněžského celibátu byla ve spisech také reflektována, přesto v bratrském prostředí nenalezneme mnoho spisů primárně koncipovaných jako příručky pannám. Nabízí se otázka, do jaké míry přijímala jednota bratrská vnější podněty luteránské reformy manželství a do jaké míry je asimilovala do svého tichého prostředí kontemplativního rázu a přísné kázně. Jan Augusta ve svém *Kázání o stavu manželském*,⁵⁵ které bylo napsáno pět let po vydání a dvanáct let po sepsání spisů bratra Lukáše, již vykazuje recepci luteránské reformy manželství, toto kázání se zachovalo v rukopisu a nebylo vydáno tiskem. Další prameny, se kterými jsem pracovala, jsou bratrské mravouky,⁵⁶ sloužící jako edukační a didaktická pomůcka pro mládež a zejména pro mladé ženy. O jejich pe-

⁵² ŘÍČAN, Rudolf: *Dějiny Jednoty bratrské*. Praha 1957; HALAMA, Jindřich: *Sociální učení českých Bratrů. 1464–1618*. Brno 2003.

⁵³ PRAŽSKÝ, Lukáš: *Spis tento velmi užitečný a potřebný o stavu svobodném a manželském počíná se šťastně (dále jen Spis tento)*. Mladá Boleslav 1530. Vědecká knihovna Olomouc (dále jen VKOL), sign. 32.511; Týž: *Tento spis o manželství učiněn jest ve jméno Páně, v němžto postaveno jest najprv, co by bylo manželství, potom, co by byla svátost manželství, potom co potřebie mieti před manželstvom i svátosti potom, co potřebie jdúcím k manželství i k svátosti, potom, co potřebie jdúcím i k manželství i k svátosti, potom, co potřebie k požívání manželství i svátosti až do konce. (A tak se skonává spis o stavu manželském)* (dále jen *Tento spis o manželství*). Mladá Boleslav 1530. VKOL, sign. 32.611.

⁵⁴ KUBIŠTA, Albert: *Jednota bratrská jako terč konfesijních polemik*. In: WERNISCH, Martin: *Unitatis Fratrum 1457–2007. Jednota bratrská jako kulturní a duchovní fenomén. Studie a texty Evangelické teologické fakulty*. Praha 2009, s. 3–14.

⁵⁵ AUGUSTA, Jan: *Kázání o stavu manželském* (dále jen *Kázání*). 1535. Strahovská knihovna, sign. DG IV 21, ff. 105r–218r.

⁵⁶ CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, Anna – ČAPEK, Jan Blahoslav (ed.): *Mravy ctnostné, mládeži potřebné. Bratrské mravouky Jiřího Strejce, Adama Šturma z Hranic a Matouše Konečného* (dále jen *Mravy ctnostné*). Praha 1940; STREJC, Jiří Zábřežský: *Zrcadlo poutivé a šlechetné ženy a hospodyně, z knihy Přísloví Šalamounových vzaté, českými rytmy vysvětlenné a krapet porozšířené, všechněm poutivým mladícím, učiti se žádostivým, k užitku vydané od Jiříka Strejce Zábřežského* (dále jen *Zrcadlo poutivé*). In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ, L. (eds.): *Žena není příšera*, s. 313–338.

dagogickém a moralistním účelu svědčí také jejich veršovaná podoba, která vykazuje mnemotechnickou a recitační funkci.

Jedním z nejvýznamnějších teologů a biskupů jednoty bratrské byl Lukáš Pražský, autor dvou spisů, které se vyjadřují k otázce panenství a manželství. Je zřejmé, že tyto spisy, vydané v roce 1530, reagovaly na učení Martina Luthera. Bratr Lukáš vedl s Lutherem polemiku ohledně přijímání svátosti oltářní a také se vyjádřil k otázce kněžských manželství, ožehavému tématu, které začalo být v českém prostředí diskutováno s infiltrací Lutherova reformního myšlení.⁵⁷ Jednota bratrská byla ilegálním společenstvím, proto jí Luther adresoval svá vyjádření v naději, že by v řadách jejích členů mohl probudit sympatie ke svému učení. K otázce kněžského celibátu se bratr Lukáš staví nekompromisně – kněz, který by nesetřval ve stavu svobodném, by neměl svobodnou vůli, navíc kněz je osoba posvěcená v Kristu a církvi, což je závazek k doživotní službě Bohu.⁵⁸ O dva roky později vydává již zmíněné spisy o panenství a manželství, které představují apologii panenství. Důvod k sepsání obrany je ten, že „...mnohá rozličná učenie proti pravdě stavu toho na zkázu jeho i proti potřebnosti jeho běžie...“;⁵⁹ je tedy zřejmé, že sepsáním spisu reaguje na reformu manželského stavu, zakotvenou v učení Martina Luthera. Oba texty jsou teologické traktáty, nenalezneme z nich „historie“ a exempla jako v preskriptivních příručkách utrakvistů a luteránů, které jsem analyzovala v předešlé kapitole. Argumentační arzenál bratra Lukáše je zakotven výlučně v Písmu svatém, nejčastěji cituje sv. Pavla, v textu absentují citace církevních otců; zároveň spisy nedisponují misogynií, jejich tón se nese v duchu konstatování a podávání argumentů. *Spis tento velmi užitečný a potřebný o stavu svobodném a manželském* je jednoznačnou obhajobou pa-

⁵⁷ V dekretch jednoty bratrské lze sledovat proměnu postoje ke kněžskému celibátu. V usneseních sněmu z roku 1501 je kněžím jednoty bratrské nařízeno, aby „žen zvlášť mladých, ovšem podezřelých i s nimi obcování samotného, i řečnování s nimi besedného a lehkého se varovali, a v potřebném mluvení nad smysly svými panovali. Hleděním, mluvením i bytem poctivosti následovali jako ti, jenž státi mají za lid k Bohu a zase od Boha k lidu poselství dítí.“ Už v roce 1570 lze pozorovat názorovou tenzi: „Z strany propouštění k stavu manželskému. Mámeť za to, že od nich v smyslu rozdílní nic nejsme, než že tak činíme, jakž učíme a v confessi známo jest; aby správce neb kněží pro pilnější učení se písmům svatým a volnějším zbořům Páně sloužení (což nejvýš pro svědomí možné) byli svobodní a volní atd. Item. A však za hřích nepokládají, aniž pro to koho odsuzují, kdyžby z hodných příčin kněží se ženili atd.“ GINDEL, Antonín (ed.): *Dekrety Jednoty bratrské*. Praha 1865, s. 54, 231. Viz NODL, Martin: *Manželství v rané Jednotě bratrské*. In: URBÁNEK, Vladimír: Mezi Baltem a Uhrami. Komenický, Jednota bratrská a svět středoevropského protestantismu. Sborník k poctě Marty Bečkové. Praha 2006, s. 131–148.

⁵⁸ PRAŽSKÝ, L.: *Odpověď Bratří na spis Martina Luthera*. Litomyšl 1530. VKOL, sign. 32.147, ff. 39r.

⁵⁹ Týž: *Spis tento, nefol*.

nenského stavu, který autor nadnáší nad manželství.⁶⁰ Preference panenského stavu vychází z příběhu Adama a Evy, kteří byli v tomto stavu stvořeni, jejich manželství bylo prosté tělesného hříchu, teprve až prvotním hříchem byla jejich čistota porušena. Autor se vyhýbá pranýřování Evy za spáchání hříchu, její vinu pouze konstatuje, stejně jako vinu Adama. Pojetí panenství je chápáno v duchovní i tělesné rovině – porušení panenského těla je příznakem nečistoty a ztracení,⁶¹ duchovní rovina je synonymem spásy a čistoty – člověk tak neustále balancuje na hranici těchto kontrastních polarit, cesta ke spáse je dlážděna umrtvováním žádostí těla a záměrnou regulací a redukcí smyslových projevů.⁶² Panenství, neposkvrněné projevy tělesnosti, je chápáno jako transcendentální stav, skrze nějž se lze přiblížit Bohu. Bůh a nebeské království tak vytváří opozici k lidské tělesnosti a pozemskému životu. Toto potracené panenství vykoupil mučednickou smrtí Ježíš Kristus, který tak napravil Adamův hřích.⁶³ Velká pozornost je v textu věnována podobenství o desíti pannách,⁶⁴ podle něhož jsou panny děleny na opatrné a bláznivé, které zmeškaly kvůli své neopatrnosti Kristův příchod. Mezi bláznivé panny autor nezahrnuje panny „porušené“, které pozbyly tělesného panenství („bláznivost“ panen je spíše ukazatelem neopatrnosti), poukazuje ale na to, že neporušenost fyzického těla ve smyslu zachování tělesného panenství není jednoznačnou zárukou spásy. Spása je podmíněna duchovním panenstvím, poslušností a vírou. Bratr Lukáš popisuje příchod Ježíše Krista a nastolení Božího království – právě v tomto novém pořádku se pannám za jejich zdrženlivost a tělesnou integritu dostane odměna v podobě radosti z nesmrtelnosti a čistoty.⁶⁵ Stav panenství je obhajován z hlediska tělesné i duchovní čistoty, ale také představuje únikový prostor pro panny, aby „snáze ujítí mohly

⁶⁰ „Stav svobodný vždy předcházeli i ještě předcházeti má stav manželský.“ Tamtéž, nefol.

⁶¹ „...tělo v porušení panenství zuostává nezřízené, klopotné, nečisté.“ Tamtéž, nefol.

⁶² „A k obnově panenství, v němž stvořen člověk první přišel, ten duoďa duchovního navracení v duchu panenství, musí duchem živ jsa v tom panenství duchovním z víry, žádosti těla nekonati, ale tělo s hříchy i s žádostmi křížovati, údy mrtvými, buď v panenství neb v manželství.“ Tamtéž, nefol.

⁶³ Je zajímavé, že je přítomna koncepce substituce Adamovy – nikoliv Eviny – viny vykupitelskou obětí Ježíše Krista, binární opozice Eva/Panna Marie zde není přítomná.

⁶⁴ Matoušovo evangelium, 25, 1–13

⁶⁵ „A tehdy ihned panenství podle těla navrátí změněním těl jich, odejma hrubost, zemnatost, tělesnost i všecku porušitelnost, čitelnost, ztratí smrti i zákon smrti. A slože sám způsob smrtelnosti, tváří jsú jasnú, krásnú, ušlechtilú, výtečnú nad síly lidské obnoví jako orlice mladost těl zvolených a učiní připodobněná těla v panenství k tělu panenství svého ušlechtilého, aby byla duchovně krásná, jasná, výtečná, ušlechtilá, andělóm podobná. Podlé toho při Vzkříšení pak nebudou se ženiti ani vdávati, ale budou jako andělé Boží.“ PRAŽSKÝ, L.: *Spis tento*, nefol.

mnohého nebezpečenstvie i mnohých nesnadností, nedostatku, viny, překážek, roztrhání, nezupečenstvie, obmeškání při duchovním panenství, ježto se začasté nalézají v manželství.⁶⁶ Záměrem bratra Lukáše není degradace instituce manželství,⁶⁷ ale poukazuje na to, že setrvání v panenském stavu skýtá větší naději na spásu, která se stává centrální osou jeho spisu a ke které má každý člověk směřovat.

Druhým traktátem bratra Lukáše je *Tento spis o manželství*, představující příručku a návod ke správnému chování v manželství. Hned na prvních stránkách je uvedena definice manželství: „To slovo manželství v českém jazyku výklad mieti můž jako dvů osob k manželství lože čistého bez žalosti, dobrovolné oddání neb pojímanie. A jisté, že dobrovolné oblíbenie manželství jest dvů osob, jedné mužské a druhé ženské, k manželství hodných řádné a poctivé pojímanie a v smlůvě zákonné utvrzení i osvědčení k požívání lože čistého v nerozdělnosti do smrti některé strany život vedúciech.“⁶⁸ Do manželského stavu je projektováno vědomí řádu, který je všeobecně infiltrován do mravních požadavků členů jednoty bratrské. Autor v textu jmenuje pět důvodů pro bezpečnost a nebezpečnost vstoupení do manželství. Nebezpečí tohoto stavu spočívá v porušení „svatého manželství“;⁶⁹ dále v důvodu, že málokdo vstupuje do manželství s upřímným úmyslem v korelaci s Boží vůlí, dále poukazuje na manželské sváry, nezdrženlivost, nestálost a nejednomyslnost víry. Tento repertoár argumentů pro nevstoupení do manželství vyvažuje hypotetická možnost spásy skrze manželství v případě, že manželství bude udržováno v jednomyslnosti víry, podle Božího řádu a „apoštolské zprávy“. Spojení a svornost obou manželů jsou pro správné fungování svazku důležité, objevuje se apel na „manství“,⁷⁰ které reprezentuje nárok muže na tělo ženy a nárok ženy na tělo muže. Tento vztah je založen na reciprocitě a na vzá-

⁶⁶ Tamtéž, nefol.

⁶⁷ „A ne proto toto se píše, aby stavem panenským byl potupován stav řádný, poctivý a slušný manželský, než ukazuje se, že není co z malého a lehkého nebezpečenství, jemuž mnohé odolati a zachování Kristu býti, vjíti v stav vším obyčejem nebezpečnější, neb snáz i bezpečněji od spálení chalupy zachováno bude, když se sláma, dřevie, smola neb sádlo odejme od vohně, než když se to dvě spolu spojí.“ Tamtéž, nefol.

⁶⁸ Týž: *Tento spis o manželství*, nefol.

⁶⁹ V tomto kontextu „svaté manželství“ chápáno jako manželství zbožné a fungující podle řádu; „...neb kteříž manželé bez Krista v těle manželé jdú, Bohu se líbiti nemohú.“ Tamtéž, nefol.

⁷⁰ „...aby přistupující k manželství každá strana myslila, že se má v manství, v povinnost, v nsvobodu a v dluh oddáti straně druhé dobrovolně a zákonně se k tomu zavázati.“ Tamtéž, nefol.

jemném „dluhu“⁷¹ obou manželů. Do manželství je koncentrována sexualita, která je regulována dobou „zápovědi“,⁷² hlavním motivem k sexuální aktivitě (*spojování se*) je prokreace. Velká část textu se věnuje apelu na „posvěcení“ manželství skrze víru a časté modlitby. Vědomí řádu se projektuje do rozdělení úloh v manželství, manželé se mají vzájemně milovat,⁷³ muž má o manželku věrně pečovat, manželka má být muži poddána a poslušná. Důležitá je vzájemnost manželů, bratr Lukáš kritizuje muže, kteří se k manželkám chovají neřádně, ale také ženy, které nekonvenují požadavkům kladeným na ctnostné manželky.⁷⁴ Z výše uvedeného vyplývá, že bratr Lukáš se ve svých spisech nenechal ovlivnit Lutherovou reformou manželství, je to zřejmé z výrazné preference panenství, manželství je vnímáno jako instituce pro ty, kteří nezvládnou celoživotně zachovat čistotu těla. V textech se neobjevuje misogynie, kritika je určena neřádnému chování, kritéria pro život řádného křesťana neurčuje pohlaví, ale všudypřítomný požadavek na mravnost a zbožnost člověka.

Bratr Jan Augusta, biskup jednoty bratrské, žil v době, která se vyrovnávala s vlivem luteránství. Jeho život byl poznamenán pronásledováním jednoty v roce 1547, kdy byl uvězněn a podroben útrpnému právu.⁷⁵ V roce 1535 koncipoval dílo *Kázání o stavu manželském*, které bylo proneseno v litomyšlském sboru téhož roku. V předmluvě zdůrazňuje návaznost na učení Jana Viklefa, Jana Husa a Jeronýma Pražského, také přiznává vliv Martina Luthe-

⁷¹ Termín „placení dluhu“ představuje vzájemnou sexuální aktivitu manželů a implikuje představu smluvní výměny mezi manžely, která se vyvažuje jejich vzájemností a jednomyslností: „Lože neposkvrněné bývá mezi manžely skrze ostříhanie úmluvy v oddání, v pojímání, v slihu věrnosti, a to na dvě – jedno v obcování v dluhu manželském, v dluhu placení vespolek, jedna strana druhé, poctivě, zřízeně, slušně tak, jakože na svátost manželskou slušie.“ Tamtéž, nefol.

⁷² Zápověď se dělí na „času běhu přirozeného“, zde se řadí těhotenství, šestinedělí, menstruace, dále na „času běhu křesťanského“, zde patří období pěstí a křesťanských svátků. I přes snahu o regulaci manželské sexuality, který je příznakem nečistoty a hříšnosti, je zřejmé, že manželská instituce sexuální aktivitu implikovala – mužská impotence anebo ženská frigida, znemožňující aktivní a plodný sexuální život manželů, byly důvodem k rozluce manželství, důvodem pro rozluky bylo také cizoložství.

⁷³ „Neb jste dva v jednom těle a již ne dva, ale jedno tělo, neb podle těla žádný bližnější býti nemá, než muž ženě a žena muži. Ktož svú ženu miluje řádně a poctivě, bez hříechu, se samého miluje, neb jeho tělo jest.“ Tamtéž, nefol.

⁷⁴ „A zase muži zlostní a zlí, náhlí, hořcí, cti neudělující a své manželky huoř, než za služebnice majície, znamenají ďábla a Antikrista, kterýž se tak má k světu.“; „A zase ženy zlostné, nebázlivé, nepoddané, svévolné, hrdé, zlostné, nad hospodáře se spinající, nezřízené svú vuoli provodiece, znamenaje cirkvev zlostníkuov a údy Antikrista.“ Tamtéž, nefol.

⁷⁵ FIEDLER, Joseph (Hrsg.): *Todtenbuch der Geistlichkeit der Böhmischen Brüder*. Wien 1863, s. 257–258.

ra.⁷⁶ Předmluva kázání představuje apologii bratrské věrouky – bratr Augusta neguje pomluvy⁷⁷ směřované ke členům jednoty. Pojítka mezi jednotou bratrskou, následovníky Husova učení a německou reformací vidí v pohybu v ilegality, ale také ve snaze bojovat proti „dáblovým svodům“. Předmluva slouží také jako apel na recipienty, aby se neodvraceli od pravé církve a vytrvali v pravé víře i přes útlak a hrozbu nebezpečí. Struktura kázání je dělena do čtyř částí.⁷⁸ Jan Augusta vnímá manželský stav v duchu tradiční rétoriky jako stav stvořený Bohem, nicméně v komparaci se spisy bratra Lukáše se zde objevuje nové chápání manželství pod vlivem učení Martina Luthera – Augusta popírá možnost trvalé existence svobodného stavu: „Tak i lidé nemohou sami od sebe bez manželství býti, poněvadž jsou k tomu od Boha stvořeni, neb žena nemůž než ženou bejti a též muž mužem, aniž mohou k sobě se netáhnouti milostí a žádostí srdce, poněvadž je Bůh tak spojil. Tuto já nic nemluvím o žádosti hřícha, než mluvím o božském dobrém nástroji.“⁷⁹ Manželství je v intenci bratra Augusty vnímáno jako Boží nástroj, argumentační linie je zakotvena v „milosti a žádosti srdce“, manželství má být postaveno na lásce, sounáležitosti a vzájemnosti, které prolínají celé kázání. Patrný je důraz na naplnění citové roviny v rámci manželského svazku,⁸⁰ který je chápán recipročně. Žena a muž mají rozdělené role, ve kterých se uplatňují, a tak je tento svazek oboustrannou výhodou. Žena je k muži inferiorní, je mu poddaná a poslušná, muž má na potřeby ženy brát zřetel a chovat se k ní laskavě a ohleduplně. Apologie manželství je podle bratra Augusty zdůvodnitelná tím, že tento stav je nařízen Bohem a není možné, aby lidé jakkoliv měnili Boží nařízení. Soteriologická hodnota není definována existencí jednotlivých stavů, ale správným chováním, které respektuje kodex křesťanských morálních norem fungujících ve společnosti.⁸¹ Spásonosnost

⁷⁶ AUGUSTA, Jan: *Kázání*, ff. 107v–108r.

⁷⁷ „Toto, můj milý pane, znajíce, že ta ohyzdování Jednoty naší nejsou z Boha.“ Tamtéž, ff. 114v.

⁷⁸ První část se věnuje vysvětlení původu manželského stavu, druhá část komentuje „zlořečenství“, která se uskutečňují v manželství, třetí část shrnuje rady, jak se správně chovat v manželství, poslední část shrnuje katalog norem a chování, kterému manželé musí konvenovat.

⁷⁹ Tamtéž, ff. 121r.

⁸⁰ Důraz na citovou stránku manželství a vzájemnost lze pozorovat také na popisu vztahu mezi Adamem a Evou: „V té pak dobrotě oddal jest je k manželství, spojiv je milostí a láskou srdečnou k sobě vespolek. Takže z toho Adam o tovaryšce své pověděl pro tu příčinu, totiž manželství: opustí člověk oboje svého i máteř svou a přidržeti se bude ženy své i budou dva jedno tělo.“ Tamtéž, ff. 119v–120r.

⁸¹ „Však toho nepravím, aby každý dlužen byl v stav manželský vcházeť a vstupovati z podstaty spasení, jakoby na něm spasení záleželo. Ale pravím při tomto, že stav manželský žádného člověka nečiní svatého, ani zase hříšného, aniž jest k tomu od Boha stvořen.“ Tamtéž, ff. 121v–122r.

panenského stavu, vycházející pouze z jeho svěbytnosti, je popřena jednak přirozeností manželství, ale také apelem na morálku, což je předpoklad spásy.⁸² Augusta varuje před smilstvem, cizoložstvím, „*skutek manželský*“ jako zastřešující termín pro označení manželské sexuality vnímá jako přirozený. Stejně jako ostatní mravokárci se také Augusta snaží nabádat proti chlípnosti, patrná je snaha po regulaci sexuality, kritika antikoncepčních a abortivních praktik, zároveň však sexualita slouží k usměrnění tělesné žádosti: „To z obou stran vědouce, že jim Bůh toho přeje a dopouští, aby sebe užívali netoliko pro plod, ale také pro vyvarování hřícha skrze svou nezdrželivost, čehož od Pána Boha mají vděční býti.“⁸³ Jeho varování má ale poměrně mírný tón, sexualita je vnímána jako přirozená v důsledku pohlavního dimorfismu.⁸⁴ Postoj bratra Augusty k manželské sexualitě je vstřícnější, než v případě bratra Lukáše Pražského, argumentace přirozenosti sexuální aktivity vychází z Boží vůle a z aktu stvoření. Prostor je ve spisu věnován také nesnázím, které manželství provázejí. Výčet komplikací nemá sloužit jako výstraha, těžký úděl je vztažen obecně na veškeré lidstvo – těžkosti v manželství jsou svěbytné a jejich příčina pramení v dědičném hříchu, nikoliv ve vstupu do tohoto stavu. Bratr Augusta vidí ve svazku manželském příležitost pro lepší členění problémům a těžkostí, když jsou oba manželé svorní a vzájemní.⁸⁵ Celý Augustův spis je koncipován dichotomicky, vyjadřuje se rovnoměrně k mužům i k ženě, argumentačním pilířem je Písmo svaté, absentují misogynní projevy. Manželství jako stav nese povinnosti, mezi něž patří zejména prokreace, výchova dětí

⁸² „A tak z toho vždy znáti se dává, že stav manželský svůj původ z Boha má, a z strany té, že jest dobrý a svatý, netoliko při osobách věrných a svatých, ale také i při hříšných. Toliko v tom ten rozdíl jest: že svatým jest k spasení a hříšným k zatracení, jakož nám to vše ukázáno jest skrze slovo Boží. Protož znajíce toho, umějtež stav svůj manželský sobě vážiti a v poctivosti jej míru, jeho nehodností svou a svým zlým užíváním neposkvěrovati tak, jako Boží věci.“ Tamtéž, ff. 125v–126r.

⁸³ Tamtéž, ff. 186v.

⁸⁴ Manželé by si neměli navzájem odpirat realizaci „*skutku manželského*“, v tomto ohledu jsou si manželé vzájemně dlužní (cf. terminologie „*placení dluhu*“ ve spisech bratra Lukáše Pražského nebo v dekretech jednoty bratrské), jedná se o manželskou povinnost. Plněním této povinnosti se předchází hříchu cizoložství. Tamtéž, ff. 187v.

⁸⁵ „Totož jest to zlořečenství, kteréž jest Bůh vydal na osobu druhou stavu manželského, totiž na muže, kteréž ač se na vešken svět vztahuje, a všickni ho okoušeti musejí více a méně, jakž a pokud je Bůh na koho vzkládá. Mladí i staří, netoliko muži, ale i ženy. Netoliko manželé, ale i ti, kteříž jsou prázdní manželství. Však nejvíce to jde a přichází na manželství, neb oni toho největší čitelnost mají. A ač Pán Bůh, zvláště ženě a zvláště muži domlouval a lál i zlořečil. Však oni jsouce svazkem manželským spolu jako jedno tělo učiněni, nemohou než jedni druhých bíd a psot těch čitelní býti, a je spolu nésti. A jako v hříechu, tak i v pokuté společnost, účastnost míti.“ Tamtéž, ff. 147v–148r.

a čeládky, vedení zbožného života a vyvarování se hříchu. Instituce manželství je protkána silnou vzájemností a reciprocitou.

V pozdějších generacích se členové jednoty bratrské odpoutávali od ideálu věčného panenství a panictví, což je zřejmé jednak z tolerance kněžských manželství, ale také z bratrských mravouk. Jiří Strejc Zábřežský, autor spisu *Mravové aneb: Naučení potřebná, jak dítky hned z mláde mravy a obyčeje dobré, ano i začátky pobožnosti znáti, jim zvykati a vyučovati se mají* a díla *Zrcadlo poctivé a šlechetné hospodyně* z roku 1610, se vyjadřuje k tomu, jak se má správná hospodyně chovat v souladu se všeobecnými nároky na mravnost, slušnost a výchovu. Autor koncipoval oba spisy ve veršované formě, verše jsou rytmické, většinou sdružené, což usnadňuje možnost pro jejich memorování konzumenty textů. Důraz je kladen na zbožnost, poslušnost, zahrnuta jsou také pravidla slušného chování a etikety. První spis má dvě části. V první části autor nabádá mládež, jak se správně chovat ve škole, uplatňuje se zde požadavek na jistý pragmatismus v životě, střídmost v odívání, jídle a pití. Druhá část spisu se věnuje rozboru desíti Božích přikázání, z nichž největší pozornost je věnována osmému přikázání.⁸⁶ Druhý Strejcův spis opět veršovanou formou komentuje třicátou první kapitolu knihy Přísloví. Již z předmluvy „ku panně nevěstě“⁸⁷ je zřejmé, že panenství zde není chápáno jako věčné, ale je hodnoceno jako stav, který předchází manželství. Spis se nese v duchu rad budoucím hospodyním, jak si mají v domácnosti počínat. Manželství je prezentováno jako stav plný radosti, není zde věnován prostor popisům manželských nesnází, manžel je odměnou panně od Boha za dívčinu ctnost, šlechetnost a zbožnost. Manželství dle Strejce Zábřežského je stav zřízený Bohem, tato argumentace se objevuje také ve starších bratrských spisech, dle autora je manželství stvořeno pro lidské pohodlí a je naplněno láskou.⁸⁸ Manžel se stává ozdobou ženy, manželka je „slávou muže svého, i koruny hlavy jeho.“⁸⁹ Spis je zaměřen prakticky, radí ženě, jak pečovat

⁸⁶ Osmé přikázání varuje před nebezpečím smilstva, popisuje faktory, které mohou „žádost tělesnou“ podporovat, např. zahálka, přemíra jídla a pití, četba „kněh frejříšských“; je možné zde nalézt také specifika typická pro věrouku jednoty bratrské, např. odmítání kultu svatých, relikvií, modloslužebných předmětů: „Pakli ji přenášíš k svatým i k jejich ostatkům jakým, na obrazy neb rytiny a jakékoli slitiny, v nich tu Boha vyznáváje, čest, poklonu jim dáváje, tu své všecko dobře skládáš, o pomoc k nim se utíkáš aneb k pověrám rozličným, k hadačům, čárům, poboňkům a k jiným z pekla holomkům, v modlářství brzké ubíháš, Boha svého se odčítáš, lásky jeho se zbavuješ.“ ČISAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, A. – ČAPEK, J. B. (ed.): *Mravy ctnostné*, s. 58–59.

⁸⁷ STREJC, Jiří Zábřežský: *Zrcadlo poctivé*, s. 314.

⁸⁸ „...k tomu stavu manželskému, jenž jest k pohodlí lidskému od samého Boha zřízen, tam dávno v ráji nařízen...“ Tamtéž, s. 315.

⁸⁹ Tamtéž, s. 316.

o manžela, domácnost a děti, důraz je kladen na udržování čistoty a pořádku, na pracovitost hospodyně a na její ekonomickou aktivitu, která se projevuje střídmostí a šetrností. Autor tematizuje ženu v roli matky, plodnost je vnímána pozitivně a velký počet potomků je signálem Božího požehnání. Spis reflektuje sociální praxi manifestující se v chodu domácnosti a v duchovním životě ženy.

Další mravouka *Přídavek mravů pro šlechetné panny a děvečky* je dílem Adama Staršího Šturma z Hranic. Spis má veršovanou formu, jeho motivací je upozornit mladou ženu – pannu na nutnost pomoci v domácnosti, etiketu a regulaci tělesných projevů, např. zívání a kýčání. Panna je chápána jako mladá žena, která je vychovávána pro budoucí roli hospodyně. Stejně jako v případě Strejcova spisu je manžel ženě odměnou za zbožné a poslušné chování,⁹⁰ také je apelováno na udržování čisté domácnosti a na spořádanost: „Od švarnět vše k chuti bývá, od špinky vše omrzívá...“⁹¹ Šturm věnuje výrazný prostor výčtu domácích aktivit určených ženě, katalog domácích prací představuje v chronologickém sledu od brzkého rána až po večer. Adam Šturm neopomíjí roli mladé ženy ve sboru, zejména zpěv,⁹² který byl pro jednotu bratrskou velmi důležitý, jak je patrné z produkce kancionálů a zpěvníků. Ženská krása se projevuje zejména vnitřní krásou, autor zavrhuje líčidla a vyzdvihuje přirozenou krásu, která je dílem Božím.⁹³ Zajímavá je motivika věnce, který bývá tradičně ve spisech o panenství spojován s představou věčného panenství a s panenskými ctnostmi. Šturm nabádá panny, aby si pletly věneček z květů ctností, zejména z víry, lásky k Bohu, čistoty v srdci a myšlení a studu. Stud je velmi důležitá kategorie, skrze níž si panna může zachovat své ctnosti a nepřijít tak do styku s nesprávnými lidmi.⁹⁴

⁹⁰ „Máš-li mysl stavu k změnění, přední tvé buď k Bohu zření, neb on manžely spojuje a dobrým mužem daruje.“ ČISAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, A. – ČAPEK, J. B. (ed.): *Mravy ctnostné*, s. 101.

⁹¹ Tamtéž, s. 90.

⁹² „Když v zboru zpívání slyšíš aneb to též sama činiš, celou mysl svou při tom stůj, již srdce Bohu obětuj.“ Tamtéž, s. 98.

⁹³ „Chceš-li dobré slovo míti, hleď tváři své nelíčiti, ani barvami krásiti. V jaké tě chtěl míti barvy Bůh aneb v jaké postavě, v té jest tebe na svět stvořil, nechceť, by se kdo potvořil anebo po něm formoval, dílo jeho opravoval. Líč se studem, šlechetnostmi, mravy a svatými ctnostmi.“ Tamtéž, s. 110.

⁹⁴ „Varuj se toho každého, kdožby lákal co nectného, byť sladce mluvil, co medem, věz, žeť ten zapáchá jedem, hledaje těla libosti, vrah jest čistoty a ctnosti, svědomí tvé porušuje a od Boha odtaňuje.“ Tamtéž, s. 93–94.

IV.

V této studii jsem analyzovala texty českého nekatolického prostředí, ve kterých jsem zkoumala recepci luteránské reformy manželství, která představovala průlom v dosavadním vnímání panenského a manželského stavu. Martin Luther liberalizoval postoj k manželství, jehož apologii zakotvil v Písmu svatém. V návaznosti na tento hodnotový převrat se uvolnil také postoj ke kněžskému manželství. Invaze myšlenek německé reformace v 16. století do českých zemí vyvolala konfesijní polemiky a diskuzi mezi příslušníky jednotlivých konfesí. Lutherovo odmítnutí celibátu se projevilo v mírnějším postoji k sexualitě, která byla definována pouze v intenci manželství. Manželský svazek se stal institucí zastřešující rodinný život, manželskou sexualitu, péči o domácnost a vzájemnou manželskou reciproční výměnu, která určovala místo ženy i muže v sociálním a pohlavním řádu. Myšlenka na přehodnocení manželského stavu byla v českém reformním prostředí 15. století neznámá, teologové jako Jan Hus nebo Jan Rokycana se v chápání věčného panenství nelišili od dobového úzu a tradice. Manželství chápou jako únikový prostor pro ty, kterým není dáno žít v tělesné čistotě a zdrženlivosti po celý život. V textech příslušníků utrakvistické konfese, jakými byli Havel Žalanský Phaëton, Adam Klemens Plzeňský a Jan Kocín z Kocinětu je názorový převrat ovlivněný luteránstvím přítomen. Raně novověké preskriptivní prameny obsahují zřídka misogynní projevy či nenávislné atakování ženského pohlaví – žena je vnímána jako inferiorní k muži, je hodnocena jako slabší a mdlé pohlaví, ale její slabost vyrovnávají také kladné stránky. Ve spisech Havla Žalanského Phaëtona se ženám dostává úctyhodnosti za jejich zbožnost, mateřskou roli a životodárnou schopnost přivést na svět dítě. V analyzovaných spisech není soteriologická hodnota určena setrváním v panenském stavu, ale apelem na správné chování a dodržování křesťanského morálního kreditu. Luteránský autor Lukáš Martinovský adaptuje Lutherovu reformu manželství stejným způsobem jako utrakvističtí autoři. Analyzované spisy jsou v některých případech protkány florální metaforikou (častý motiv věnečku ctností) a veršovaným básnickým jazykem. V těchto pramenech se se ženou v roli panny operuje jako s nastávající manželkou, věčné panenství je akceptováno rozporuplně, někdy je úplně zamítáno, v případě Havla Žalanského Phaëtona dokonce vysmíváno.

Jednota bratrská, pohybuje se v ilegální zóně, se v mnoha ohledech lišila od ostatních reformačních proudů. Výše uvedené kapitoly poukázaly na přímou konfrontaci jednoty bratrské s názory Martina Luthera, který vedl s jejími teology polemiky. Aktuální byla otázka zrušení kněžského celibátu,

tuto myšlenku bratr Lukáš Pražský nepřijal, což je reflektováno v jeho spisech, ale také v bratrských dekrettech, na nichž se bratr Lukáš podílel. Otázka kněžského manželství stanula v centru debat po celé 16. století, později lze z pramenů pozorovat větší toleranci ke kněžským manželstvím, patrné je to v textu české konfese, ale také v již zmíněných dekrettech jednoty bratrské. Bratr Jan Augusta se ve svém kázání z roku 1535 také vyrovnával s infiltrací Lutherových myšlenek, ale na rozdíl od bratra Lukáše, který k Lutherovi zaujal opatrný postoj, Augusta se k Lutherovi staví pozitivně, cituje ho a otevřeně se přiznává k následovnictví jeho myšlenek. Augustovo kázání bylo realizováno v Litomyšli v roce 1535, zachovalo se ale v rukopisné podobě a nebylo publikováno. Je obtížné určit, kolik čtenářů nebo posluchačů přišlo s tímto kázáním do kontaktu, stejně tak zůstává nezodpovězena otázka, do jaké míry mohl mít tento text vliv na myšlení soudobých členů jednoty bratrské. V pozdějších bratrských mravoukách se operuje s ženou v pozici manželky, která se sociálně profiluje především v roli hospodyně. Absence spisů nabádajících dívky k zachování trvalé čistoty a panenství a naopak produkce moralistních příruček a návodů k tomu, jak se stát ideální manželkou a hospodyní, vypovídá o dobových potřebách a reakci na požadavky čtenářské obce. V bratrských mravoukách je kladen velký důraz na ekonomickou stránku manželství, žena je prezentována jako nepostradatelný činitel v domácnosti, souhrny ženských aktivit, povinností a prací někdy až zarážejí obsáhlým kvantitativním výčtem. Apel je kladen na čistotu, spořádanost a zbožnost. Specifické ovzduší jednoty bratrské lze ve spisech vysledovat z požadavku návštěvnosti sborů, jakési „kolektivnosti“ mezi členy jednoty, zdůrazňováním zpěvu jako důležitého pilíře bratrské zbožnosti. Stejná role náleží modlitbě a dalším projevům víry, které se vyznačují prostotou a jednoduhostí. Bylo by jistě zajímavé položit si v dalších výzkumech otázku, zda se na spisech jednoty bratrské v rámci zkoumané problematiky projevil vliv kalvinské konfese, ke které jednota od poslední čtvrtiny 16. století výrazně inklinovala. Všeobecně lze tvrdit, že Lutherovo pojetí manželství, jdoucí ruku v ruce s odmítnutím kněžského celibátu a zavržením věčného panenství jako soteriologické záruky, infiltrovalo v českém nekatolickém prostředí výrazně. Je zřejmé, že konfesijní polemiky a diskuze v předbělohorské době často řešily jiné záležitosti, které se více dotýkaly věroučných dogmat, liturgie a ekleziologie. Komparace textů pobělohorského období by pravděpodobně ukázala strategie teologů a přívrženců římskokatolické církve směřující k návratu preference věčného panenství a k prosazení kněžského celibátu. Je třeba si uvědomit, že texty moralistního a preskriptivního charakteru vykazují představy o dobovém ideálu, vzoru a normě, který vesměs neprodukuje

obraz sociální praxe, ale jakési představy, které utvářely život žen a snažily se je navést na správnou cestu, aby se skrze ctnostný život v souladu s křesťanským morálním kodexem více přiblížily Bohu a zaručily si tak svou laskavostí a dobrotou posmrtný věčný život, protože „...ženy zlé jsou žebry satanové, sou ohava svých manželův, jsou jako hnis v kostech jejich. Ale které jsou pobožné a věrné, tyť toho užijou, tyť slavného vzkříšení Krýstového i zde v milosti, i v věčné slávě účastné budou, těmť se Pán zde v svém slovu zjevovati i potom v nebi na věčnou věčnost ukazovati bude. Amen.“⁹⁵

RESUMÉ

*„ŠŤASTNÁ JEST NEPLODNÁ A NEPOSKVRNĚNÁ A TA,
JENŽ NEPOZNALA LOŽE V HŘIECHU.“*

RECEPCE LUTERÁNSKÉ REFORMY MANŽELSTVÍ

V TEXTECH NEKATOLICKÉ PROVENIENCE V PŘEDBĚLOHORSKÉM OBDOBÍ

V předkládané studii se zaměřuji na téma panenství v protestantských normativních a moralistických textech v českých zemích před rokem 1620. Zvláštní kapitola je věnována jednotě bratrské a recepci Lutherovy reformy manželství, která byla akceptována utrakvisty a luterány ve druhé polovině 16. století a v první polovině 17. století. Text sleduje recepci Lutherova postoje k panenství a manželství v českých nekatolických hnutích předbělohorské doby.

Klíčová slova: Martin Luther, jednota bratrská, utrakvismus, luteránství, gender, panenství, manželství, žena, sexualita, raný novověk

⁹⁵ ŽALANSKÝ, H. Ph.: *Ku poctivosti*, s. 382.

SUMMARY

*„ŠŤASTNÁ JEST NEPLODNÁ A NEPOSKVRNĚNÁ A TA,
JENŽ NEPOZNALA LOŽE V HŘIECHU.“*

*VIRGINITY AND THE RECEPTION OF LUTHER'S MARITAL REFORM
IN THE TEXTS OF PROTESTANTS AND BOHEMIAN BRETHREN BEFORE 1620*

In this study, I concentrate on the theme of virginity in the Protestant normative and moralist texts in the Czech lands before 1620. The article deals with the texts of Bohemian Brethren and the reception of Luther's marital reform, which was accepted in the Utraquists' and Lutherans' texts in the second half of the sixteenth century and the first half of the seventeenth century. The question of virginity in the environment of Bohemian Brethren was reflected in the spirit of the collectiveness of an illegal sect; Lukáš Pražský defended the primacy of virginity in the light of the inheritance of medieval understanding of a corporal purity, but a few years later Jan Augusta followed Luther's conception of the marital reform. Luther's marital reform infiltrated the normative Czech texts before 1620 and the overvaluation of the married state was accepted.

Keywords: Martin Luther, Bohemian Brethren, Utraquism, Lutheranism, gender, virginity, marriage, woman, sexuality, Early Modern Period

Mgr. et Bc. Aneta Kubalová
Liboš 178
783 13 Štěpánov u Olomouce
Česká republika
e-mail: aneta.kubalova01@upol.cz